

Gazociąg Nord Stream 2 - wyzwaniem dla bezpieczeństwa energetycznego Unii Europejskiej

Nord Stream 2 gas pipeline as a challenge for the energy security of the European Union

Streszczenie:

Uzależnienie od importu surowców w Unii Europejskiej będzie postępować i w związku z tym, priorytetem polityki bezpieczeństwa energetycznego państw członkowskich jest utworzenie jednolitego rynku energii oraz solidarność w relacjach z dostawcami. Państwa UE nie wypracowały jednak spójnej polityki bezpieczeństwa energetycznego, a ich działania w tym wymiarze mają głównie charakter indywidualny, zgodnie z zasadą subsydiarności. Polityka energetyczna Rosji jest elementem jej szerszej strategii wobec państw europejskich. Rosja coraz mocniej zacieśnia współpracę gospodarczą z wybranymi państwami Unii Europejskiej. Rozwinęła się ona na dużą skalę i opierała przede wszystkim na eksporcie rosyjskiego gazu ziemnego z wykorzystaniem infrastruktury rurociągowej. Priorytetem strategii energetycznej Rosji jest rozwój infrastruktury transportowej oraz wywieranie większego wpływu na cenę surowców. W niniejszym opracowaniu przedstawiony zostanie projekt infrastruktury przesyłowej gazu do Europy – Nord Stream 2.

Słowa kluczowe:

bezpieczeństwo energetyczne, Nord Stream 2, Unia Europejska

Summary:

The growing energy needs have given European Union a strong interest in developing ties with energy-producing states to build necessary pipeline infrastructure. Russia is a key player in European energy market. The energy security policy of Russia is an element of its wider strategy towards European states. Thereby the Russian Federation articulated clear strategy regarding energy relations with its partners: improving cooperation with some EU member states. Russian gas potential is very important in this context. Nord Stream 2 is an element of the gas pipeline competition in Europe and bipolar energy policy in EU.

Keywords:

energy security, Nord Stream 2, EU.

1. Uwagi wstępne

Priorytetem polityki bezpieczeństwa energetycznego Unii Europejskiej jest zagwarantowanie płynności dostaw surowców energetycznych w obliczu wzrastającego uzależnienia od importu w tym wymiarze. Tym samym, zderza się ona z polityką Federacji Rosyjskiej, która traktuje swój potencjał energetyczny, jako instrument polityki zagranicznej oraz dąży do odgrywania roli monopolisty, jeśli chodzi o dostawy węgłowodorów na rynki zachodnie. Państwo to preferuje zacieśnianie współpracy z wybranymi importerami, a nie z całą Unią. W ten sposób dochodzi do pogłębienia podziałów w ramach wspólnoty, ponieważ kontrakty gazowe z Rosją, takie, jak Nord Stream 2, godzą w interesy niektórych jej członków. Kwestia budowy gazociągu Nord Stream 2 stała się zatem, poważnym wyzwaniem dla spójności UE w wymiarze energetycznym. Oznacza to również realizację jednego z najbardziej strategicznych celów polityki energetycznej Rosji w czasach Władimira Putina, czyli zmniejszenie, a w rezultacie – wyeliminowanie zależności tranzytowej od Ukrainy.

W pracy próbowano odpowiedzieć na pytanie badawcze: w jaki sposób projekt infrastruktury gazociągowej NS2 wpływa na bezpieczeństwo energetyczne Unii Europejskiej? Zweryfikowano tym samym, następującą hipotezę badawczą: Rosja dąży do odgrywania roli monopolisty, jako dostawca surowców energetycznych na rynki zachodnie, czego potwierdzeniem jest koncentrowanie się na realizacji projektu gazociągu Nord Stream 2.

2. Uwarunkowania budowy gazociągu

Spory o długi gazowe Ukrainy oraz obawy Rosji dotyczące tranzytu gazu przez to państwo skłoniły ją w 2006 r. do decyzji o budowie gazociągu bezpośrednio łączącego Rosję z Niemcami (mapa 1)¹. Nord Stream to gazociąg z Rosji (Vyborg) do północnych Niemiec (Greifswald) przez Morze Bałtyckie (mapa 1)². Miał on nie tylko zdywersyfikować szlaki eksportu rosyjskiego gazu w sytuacji konfliktu z państwami tranzytowymi, ale także „otworzyć Gazpromowi drogę na nowe rynki w Europie”³. Całkowity koszt powstania gazociągu to 8,8

¹ Tamże, s. 14.

² Zob.: J. Misiągiewicz, *Oil and gas pipeline infrastructure and its significance for the international relations in Eastern Europe*, w: *New Technologies as a factor of international relations*, Cambridge 2016.

³ *Nord Stream i South Stream nie rozwiążą problemów Gazpromu*, „Komentarze OSW” 2010, nr 1, Ośrodek Studiów Wschodnich, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2010-01-28/nord-stream-i-south-stream-nie-rozwiaza-problemow-gazpromu>, [odczyt: 13.09. 2011].

mld euro, z czego 2,4 mld euro finansuje konsorcjum Gazprom / E.ON Ruhrgas / Wintershall / GDF Suez / Gasunie. Pozostałe 6,4 mld euro zapewniają kredyty bankowe⁴. Konsorcjum Nord Stream, którego głównym akcjonariuszem jest rosyjski Gazprom, dążył do jak najszybszej realizacji budowy drugiej nitki gazociągu⁵. Pod koniec 2011 roku została uruchomiona pierwsza nitka rurociągu. W listopadzie 2012 roku natomiast ukończono budowę drugiej nitki gazociągu. Moce przesyłowe każdej z nich wynoszą 27,5 mld m³ gazu⁶. Dostawy gazu rozpoczęły się w listopadzie 2012 roku⁷.

Mapa 1. Gazociąg Nord Stream 1 i planowany przebieg trasy gazociągu Nord Stream 2

Źródło: <https://www.energetyka24.com/nord-stream-2-i-ukraina-bitwa-o-tranzyt-raport> [odczyt: 09.03.2019].

⁴ Zapewnione finansowanie drugiej nitki gazociągu Nord Stream, „Best OSW” 2010, nr 12, Ośrodek Studiów Wschodnich, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/best/2010-12-29/zapewnione-finansowanie-drugiej-nitki-gazociagu-nord-stream>. [odczyt: 13.09. 2011].

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

⁷ Nord Stream Gas Pipeline (NSGP), Russia-Germany, <http://www.hydrocarbons-technology.com/projects/negp/> [odczyt:12.08.2014].

W 2013 r. rozpoczęły się przygotowania do budowy Nord Stream 2 (mapa 1)⁸. Realizację projektu rozpoczęto pomimo braku uzyskania kompletu pozwoleń środowiskowych. Wciąż brak jest zgody Danii na budowę gazociągu w jej wodach terytorialnych⁹. 30 listopada 2017 roku parlament w tym państwie nowelizował ustawę o szelfie kontynentalnym w zakresie wydawania przez Ministerstwo Energii i Klimatu zgody na układanie rurociągów i kabli w duńskim morzu terytorialnym (do 12 mil morskich)¹⁰. Od 1 stycznia 2018 roku decyzje te mają być uzależnione od zgodności inwestycji z interesami Danii w polityce zagranicznej, bezpieczeństwa i obronnej. Opinię w tej sprawie wydawać będzie minister spraw zagranicznych¹¹. Dania zdecydowała się na nowelizację ustawy, gdyż dotychczasowa interpretacja prawa morza (obowiązująca podczas wydawania zgody na budowę gazociągu Nord Stream 1 w 2009 roku) mówiła o „braku możliwości zablokowania inwestycji ze względów innych niż środowiskowe”¹². Konwencja o prawie morza potwierdza prawo państwa nadbrzeżnego do „określenia warunków układania kabli lub rurociągów, które wchodzą na jego terytorium lub morze terytorialne” (art. 79)¹³. Nowelizacja ustawy o szelfie jest prawdopodobnie elementem rządowej strategii gry na czas wobec projektu gazociągu NS2. Pole manewru Danii w kwestii budowy NS2 ogranicza jednak wcześniejsza zgoda na ułożenie gazociągu NS1 w jej wyłącznej strefie ekonomicznej i morzu terytorialnym, wydana w październiku 2009 roku przez rząd Larsa Løkke Rasmussena (obecnego premiera), który traktował NS1 jako inicjatywę o znaczeniu ekonomicznym¹⁴. W związku z tym, konsorcjum Nord Stream 2 złożyło kolejny wniosek o zgodę na budowę szlaku na alternatywnej do pierwotnie planowanej trasie, w duńskiej wyłącznej strefie ekonomicznej na północ od Bornholmu, gdzie przebiega intensywnie wykorzystywany morski szlak handlowy¹⁵. Zgoda Danii jest niezbędna nie tylko do ukończenia całości infrastruktury, ale i prze-

⁸ A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, *Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim...*, s. 14.

⁹ Zob.: J. Gotkowska, P. Szymański, *Nordycy wobec Nord Stream 2 – między sceptycyzmem a neutralnością*, „Komentarze OSW” 2016-10-12, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 03.03.18].

¹⁰ P. Szymański, *Nord Stream 2: duńska gra na czas*, „Analizy OSW” 2017-12-06, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 08.03.2019].

¹¹ Tamże.

¹² Cyt. za: Tamże.

¹³ Cyt. za: Tamże.

¹⁴ J. Gotkowska, P. Szymański, *Nordycy wobec Nord Stream 2, ...* s. 8.

¹⁵ Dodatkowo, po wejściu w życie polsko-duńskiej umowy o delimitacji granicy wyłącznych stref ekonomicznych na południe od Bornholmu pojawi się trzecia opcja trasy – omijająca zarówno duńskie morze terytorialne (gdzie Kopenhaga ma prawo zablokowania inwestycji), jak i szlak handlowy na północ od Bornholmu: A. Łoskot-Strachota, *Nowa propozycja zmian w dyrektywie gazowej UE*, „Analizy OSW” 2018-11-23, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 09.02.2018].

prowadzenia dużej części prac na dnie Morza Bałtyckiego¹⁶. W związku ze zwłoką Danii w podejmowaniu decyzji i złożeniem nowego wniosku przez inwestora prawdopodobne jest opóźnienie realizacji projektu.

Inne państwa nordyckie, czyli Finlandia i Szwecja, na gruncie prawa morza praktycznie nie mają możliwości zablokowania budowy gazociągu NS2 w swoich wyłącznych strefach ekonomicznych, gdzie obowiązuje wolność układania rurociągów¹⁷. Finlandia utrzymywała „życzliwą neutralność już wobec projektu budowy gazociągu NS1”¹⁸. Państwo to nie widzi zagrożeń we współpracy energetycznej z Rosją. Importuje 100% gazu z Rosji i uznaje Gazprom za wiarygodnego partnera¹⁹. W Finlandii istnieją silne grupy interesów lobbujące za realizacją projektu NS2 ze względu na spodziewane korzyści dla gospodarki, związane z utworzeniem centrów logistycznych dla budowy gazociągu w fińskich portach w Kotce i Hanko²⁰.

Debata na temat gazociągu NS2 w Szwecji nabrała dynamiki pod koniec sierpnia 2016 roku, kiedy to wiceprezydent USA, Joe Biden odwiedził Sztokholm, i przekonywał do zajęcia negatywnego stanowiska wobec projektu²¹. Można jednak wnioskować, że rząd udzieli zezwolenia na wytyczenie trasy gazociągu NS2 w wyłącznej strefie ekonomicznej i nie będzie wykorzystywał procedury środowiskowej do przeciągania wydania zezwolenia na budowę.

Tabela 1. Stanowiska państw nordyckich wobec NS2

Szwecja	Finlandia	Dania
Dystans – stanowisko USA	Dystans – stanowisko USA	Dystans – stanowisko USA
Zgodnie z prawem morza – nie zablokuje - wolność układania rurociągów w WSE	Zgodnie z prawem morza – nie zablokuje - wolność układania rurociągów w WSE	Może nie wyrazić zgody – morze terytorialne – zezwolenia na budowę rurociągów (wyraziła zgodę na NS1)
Niepokój dotyczący wzmożonego zaangażowania FR na Bałtyku	Niechęć do upolitycznienia Podejście biznesowe	Może nie wyrazić zgody – morze terytorialne – zezwolenia na budowę rurociągów (wyraziła zgodę na NS1)
Rozwiązanie na poziomie UE	Współpraca z FR i Gazpromem	Rozwiązanie na poziomie UE

Źródło: opracowanie własne

¹⁶ A. Łoskot-Strachota, *Początek budowy Nord Stream 2*, „Analizy OSW” 2018-09-12, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 09.02.2018].

¹⁷ J. Gotkowska, P. Szymański, *Nordycy wobec Nord Stream 2*.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

Czynnikiem mogącym wyhamować budowę Nord Stream 2 są też sankcje ze strony USA. Kluczowym instrumentem wpływu na realizację projektu Nord Stream 2 jest pakiet sankcji przeciw Rosji, tzw. CAATSA. Ewentualne wdrożenie amerykańskich sankcji wobec NS2 mogłoby zablokować budowę gazociągu. Stany Zjednoczone są przeciwnie realizacji Nord Stream 2 od momentu ogłoszenia projektu w 2015 roku za czasów administracji Baracka Obamy²². W okresie prezydentury Donalda Trumpa stanowisko USA w tej sprawie jest jeszcze bardziej stanowcze. Sprzeciw tego mocarstwa wobec Nord Stream 2 wynika co najmniej z dwóch przyczyn. Po pierwsze USA postrzegają gazociąg, jako zagrożenie dla bezpieczeństwa energetycznego Europy, a nowe powiązania gazowe UE z Rosją, jako „utrudnienie dla dywersyfikacji źródeł dostaw surowca, ale też stabilności i bezpieczeństwa w Europie, szczególnie Środkowej i Wschodniej”²³. Sprzeciw wobec Nord Stream 2 stał się szczególnie aktualny w kontekście rosyjskiej aneksji Krymu i konfliktu na wschodzie Ukrainy. Po drugie krytyka USA wiąże się z realizacją celu polityki energetycznej administracji Trumpa, jakim jest zwiększenie eksportu amerykańskiego LNG na rynki europejskie²⁴.

W 2018 roku nasiliła się amerykańska kampania przeciw projektowi Nord Stream 2. USA wywierają presję na Niemcy, by wycofali poparcie dla projektu i grozi użyciem mocniejszych instrumentów – w tym objęciem sankcjami europejskich firm zaangażowanych w realizację gazociągu. 17 maja 2018 roku, w Berlinie zastępca szefa Biura ds. Zasobów Energii Departamentu Stanu USA, Sandra Oudkirk zadeklarowała, że Stany Zjednoczone „użyją wszystkich środków perswazji, aby projekt nie powstał” i ponownie zagroziła wprowadzeniem sankcji²⁵. Nord Stream 2 jest też przedmiotem coraz intensywniejszych zabiegów politycznych tego mocarstwa oraz tematem rozmów prezydenta USA z przywódcami UE²⁶. Nasiliła się także aktywność amerykańskiej dyplomacji w sprawie projektu. Przedstawiciele Departamentu Stanu otwarcie krytykowali Nord Stream 2 w Brukseli i Berlinie, wzywali państwa członkowskie UE do sprzeciwu wobec projektu i motywowali niektóre z nich (Danię i Szwecję) do działań utrudniających budowę gazociągu²⁷. Zaczęto też podnosić kwestie bezpieczeństwa w akwe-

²² A. Łoskot-Strachota, R. Bajczuk, S. Kardaś, *Nord Stream 2 dzieli Zachód*, „Komentarze OSW” 2018-06-18, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 08.03.2018].

²³ Cyt. za: Tamże.

²⁴ Tamże.

²⁵ Cyt. za: Tamże.

²⁶ Według doniesień medialnych Donald Trump miał zaproponować Angeli Merkel w zamian za odstąpienie Niemiec od popierania Nord Stream 2 powrót do rozmów na temat nowej umowy handlowej USA z Unią Europejską: A. Łoskot-Strachota, R. Bajczuk, S. Kardaś, *Nord Stream 2 dzieli Zachód*.

²⁷ A. Łoskot-Strachota, R. Bajczuk, S. Kardaś, *Nord Stream 2 dzieli Zachód*.

nie Morza Bałtyckiego, w tym „zwiększonego ryzyka rosyjskich działań wywiadowczych po budowie Nord Stream 2 (instalacji urządzeń szpiegujących na dnie Bałtyku)”²⁸. Donald Trump może też dążyć do wprowadzenia kwestii importu gazu z Rosji do agendy rozmów na forum NATO²⁹.

W maju 2018 roku, media informowały, że, ze względu na możliwość nałożenia sankcji na projekt, niemieckie banki nie wykluczają wycofania się z możliwości jego finansowania. Według dziennikarzy niemieckiej państwowej telewizji Der Erste „Nord Stream 2 może zakończyć się fiaskiem ze względu na presję USA”³⁰. Pod koniec sierpnia 2018 roku, koncern Uniper potwierdził swoje obawy związane z sankcjami. W przypadku ich wejścia w życie najprawdopodobniej większość europejskich koncernów wycofałaby wsparcie finansowe dla gazociągu³¹.

„Potencjalne sankcje Stanów Zjednoczonych względem gazociągu Nord Stream 2 będą związane przede wszystkim z kwestią tranzytu rosyjskiego gazu przez terytorium Ukrainy”, zadeklarował w rozmowie z Kommersantem, Sekretarz Energii USA Rick Perry³². Zadeklarował on, że, „dalsze kroki Rosji związane z tranzytem gazu przez Ukrainę są bardzo ważne”³³. Ostatnio, 13 stycznia 2019 roku, ambasador USA w Berlinie, ostrzegł wszystkie przedsiębiorstwa zaangażowane w budowę gazociągów z Rosji, słowami: „przypominam, że każda firma zaangażowana w sektorze eksportu surowców energetycznych z Rosji, jest zagrożona sankcjami ze strony USA”³⁴. Tym samym, wyraźnie widać, iż retoryka amerykańska w tym kontekście się zaostrza.

Przedstawianie planów budowy Nord Stream 2 jako projektu biznesowego całkowicie pomija kwestie o znaczeniu strategicznym dla Europy³⁵. Zakończenie budowy Nord Stream 2 zwiększy bowiem możliwości przesyłowe bezpośredniego podmorskiego połączenia Rosja–Niemcy do 110 mld m³ i pozwoli Rosji niemal całkowicie ominąć terytorium Ukrainy, ugruntowując nowe pozycje w Europie³⁶. Uczyni także z Niemiec kluczowego dystrybutora rosyj-

²⁸ Cyt za: Tamże, zob. też: *US: Nord Stream raises intelligence concerns*, <http://www.euractiv.com> [odczyt: 12.01.19].

²⁹ Tamże.

³⁰ Cyt. za: P. Stępiński: *Nord Stream 3? Najpierw Gazprom wypije piwo, które nawarzył*, <http://biznesalert.pl/nord-stream-3/>, 8 maja, 2018 [odczyt: 02.01.19].

³¹ A. Łoskot-Strachota, *Początek budowy Nord Stream 2*, „Analizy OSW” 2018-09-12, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 09.03. 2019].

³² Cyt. za: P. Stępiński, *USA: Sankcje wobec Nord Stream 2 zależne od tranzytu przez Ukrainę*, <http://biznesalert.pl/usa-sankcje-nord-stream-2-ukraina/> 17 września, 2018. [odczyt: 13.09. 2011].

³³ Cyt. za: *Tamże*.

³⁴ G. Gotev, *US Threatens EU companies with sanctions over Nord Stream 2, Turkish Stream*, <http://www.euractiv.com> [odczyt: 12.02.19].

³⁵ A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, *Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim*,..., s. 18.

³⁶ *Tamże*, s. 18.

skiego gazu i zwiększy wpływ Rosji na ich politykę zagraniczną, zgodnie z raportem Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim: „potencjalnie osłabiając wiarygodność Niemiec jako sojusznika w NATO”³⁷. Na poziomie politycznym Rosja może wykorzystać rosnącą zależność niektórych członków Sojuszu od importu rosyjskiego gazu albo od innych form współpracy w dziedzinie energii do opóźniania i osłabiania ich decyzji w sprawie odpowiedzi NATO na rozwijający się kryzys na wschodzie Ukrainy³⁸.

Od czasu ogłoszenia przez Gazprom wraz z zachodnioeuropejskimi partnerami zamiaru budowy gazociągu Nord Stream 2 w czerwcu 2015 roku, dyplomacja Niemiec popierała projekt i dążyła do jego realizacji w formie gazociągu eksterytorialnego. Niemcy chciały zminimalizować rolę Komisji Europejskiej w sprawach związanych z realizacją Nord Stream 2 i przeciwne były jej angażowaniu się w kwestie związane z projektem³⁹. Rząd Niemiec tym samym aktywnie angażował się w lobbowanie na rzecz realizacji Nord Stream 2. Poparcie Niemiec dla budowy NS2 nie zmieniło się wraz z uformowaniem w marcu 2018 roku nowego rządu koalicyjnego CDU/CSU-SPD, nastąpiła jednak znacząca zmiana w retoryce tego państwa dotyczącej realizacji projektu. Kanclerz Angela Merkel, podczas spotkania z ukraińskim prezydentem Petrem Poroszenką 10 kwietnia w Berlinie oświadczyła, że przy ocenie projektu Nord Stream 2 oprócz kwestii gospodarczych trzeba także brać pod uwagę czynniki polityczne⁴⁰. Zwróciła uwagę na negatywne dla Ukrainy konsekwencje zmniejszenia dochodów z tranzytu rosyjskiego gazu oraz stwierdziła, że „Nord Stream 2 nie może być realizowany, jeśli Niemcy nie uzyskają gwarancji dotyczących przyszłości ukraińskiego tranzytu”⁴¹. Podobne oświadczenie Kanclerz Niemiec wygłosiła podczas rozmów z prezydentem Rosji Władimirem Putinem oraz premierem Danii Larsem Rasmussenem. Zgodnie z deklaracjami, rząd RFN zdecydowanie wspiera uzyskanie gwarancji kontynuacji tranzytu rosyjskiego gazu przez Ukrainę po wygaśnięciu obecnej umowy i wspiera europejskie działania w tym zakresie⁴². W maju 2018 roku Niemcy zintensyfikowały działania dyplomatyczne w sprawie NS2 i przyszłości ukraińskiego tranzytu, obie kwestie były tematem rozmów w Rosji oraz Ukrainie. Nie doszło jednak do uzyskania wiążących zapewnień ze strony Federacji Rosyjskiej dotyczących utrzymania przesyłu rosyjskiego gazu

³⁷ Tamże, s. 18.

³⁸ Tamże, s. 10.

³⁹ A. Łoskot-Strachota, R. Bajczuk, S. Kardaś, *Nord Stream 2 dzieli Zachód*.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Cyt. za: Tamże.

⁴² Tamże.

przez Ukrainę⁴³. Zmiana retoryki rządu RFN w sprawie gazociągu była zapewne związana ze wzrostem ryzyka amerykańskich sankcji i działań ze strony Unii Europejskiej. W jej następstwie KE zaoferowała Niemcom możliwość przyłączenia się do trójstronnych rozmów UE–Rosja–Ukraina w celu wypracowania zasad tranzytu rosyjskiego gazu przez Ukrainę po wygaśnięciu w 2019 roku obecnego kontraktu, a także rozmów w tym formacie o kwestiach spornych dotyczących NS2⁴⁴. Być może, Niemcy, pozostając stroną bezpośrednio zainteresowaną realizacją Nord Stream 2, chcą odgrywać rolę mediatora pomiędzy Rosją a Ukrainą w kwestii tranzytu gazu na rynki europejskie.

Niezależnie od narastającej politycznej presji ze strony USA oraz działań podejmowanych przez europejskich przeciwników NS2, Rosja jest bardzo zaangażowana w realizację projektu. Uzasadnieniem konieczności budowy Nord Stream 2 jest fakt systematycznego zwiększania przesyłu gazu do odbiorców w Europie przez Nord Stream 1 oraz rosnący w ostatnich latach eksport gazu z Rosji do Europy⁴⁵. Jednocześnie, prezydent Putin, przedstawiciele rządu Rosji oraz władze Gazpromu konsekwentnie od czerwca 2015 roku podkreślają gotowość utrzymania tranzytu gazu przez Ukrainę i prowadzenia negocjacji w tej sprawie, zaznaczając, że „warunkiem koniecznym osiągnięcia porozumienia jest jego ekonomiczna opłacalność”⁴⁶. Tym samym, jak twierdzą analitycy Ośrodka Studiów Wschodnich, w związku z prawdopodobnymi opóźnieniami w realizacji Nord Stream 2, Rosja może potrzebować, po wygaśnięciu obecnego kontraktu tranzytowego z Ukrainą w 2019 roku, dostępu do ukraińskich przepustowości tranzytowych⁴⁷. Oficjalne wypowiedzi przedstawicieli Gazpromu wskazują na zainteresowanie koncernu tranzytem przez Ukrainę rosyjskiego gazu na poziomie maksymalnie 10–15 mld m³ rocznie⁴⁸. Niewykluczone jednak, że Rosja będzie musiała zawrzeć umowę na przesył większych ilości surowca niż dotychczas deklarowano i dłuższy okres obowiązywania⁴⁹.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Cyt. za: Tamże.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże.

3. Specyfika projektu

Spółka Nord Stream 2 AG została zarejestrowana przez Gazprom w lipcu 2015 roku. 4 września 2015 roku we Władystoku rosyjski koncern zawarł umowę przedwstępną z firmami z państw członkowskich UE, na podstawie której miały stać się one akcjonariuszami spółki⁵⁰. Zgodnie z umową Gazprom miał objąć 51% udziałów, niemieckie koncerny E.ON (obecnie Uniper, czyli spółka córka E.ON-u) i Wintershall, austriacki koncern OMV oraz holenderski koncern Shell po 10%, zaś francuski koncern Engie 9% udziałów (w listopadzie 2015 roku Gazprom zawarł z Engie umowę, na mocy której udział rosyjskiego koncernu miał się zmniejszyć do 50%, a francuskiego zwiększyć do 10%)⁵¹.

Objęcie udziałów w spółce Nord Stream 2 AG przez firmy europejskie prowadzi do powstania międzynarodowego konsorcjum, którego działalność wywierałaby bezpośredni wpływ na sytuację na rynku gazowym w Niemczech i Polsce. Tym samym, 8 grudnia 2015 roku na podstawie właściwych przepisów prawa niemieckiego i polskiego wszyscy uczestnicy projektu Nord Stream 2 złożyli wnioski o wszczęcie w obu państwach procedur antymonopolowych⁵². Niemcy wydali decyzję pozytywną dla uczestników konsorcjum 18 grudnia 2015 roku. Z kolei polski odpowiednik – Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów (UOKiK) – w lipcu 2016 roku wydał oficjalny komunikat, w którym sformułował poważne zastrzeżenia dotyczące planowanej koncentracji, sygnalizując, że „może ona doprowadzić do ograniczenia konkurencji (...) Gazprom ma pozycję dominującą w dostawach gazu do Polski, a transakcja mogłaby doprowadzić do dalszego wzmocnienia siły negocjacyjnej spółki wobec polskich odbiorców”⁵³. W związku z tym, uczestnicy projektu Nord Stream 2 poinformowali we wspólnym oświadczeniu, że wycofują złożony 8 grudnia 2015 roku wniosek o kontrolę koncentracji, co doprowadziło do umorzenia postępowania prowadzonego przez UOKiK. Dla europejskich koncernów wycofanie wniosku z polskiego urzędu antymonopolowego oznacza rozwiązanie przedwstępnej umowy o utworzeniu konsorcjum⁵⁴. Akcjonariusze Nord Stream 2 zapewniają, że nadal chcą uczestniczyć w projekcie, ale na innych warunkach niż dotych-

⁵⁰ R. Bajczuk, S. Kardaś, *Antymonopolowe problemy projektu Nord Stream 2*, „Analizy OSW” 2016-08-24, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 09.03.2019].

⁵¹ Tamże.

⁵² Tamże.

⁵³ Cyt. za: Tamże.

⁵⁴ Tamże.

czas. Decyzja członków konsorcjum z pewnością nie doprowadzi do rezygnacji przez Gazprom z planów realizacji projektu o strategicznym znaczeniu.

W marcu 2016 roku konsorcjum Nord Stream 2 AG rozstrzygnęło przetarg na dostawy rur, które mają być wykorzystane przy budowie trzeciej i czwartej nitki gazociągu⁵⁵. Ogłoszono też przetarg na wykonanie prac budowlanych jego morskiego odcinka. Ponadto Gazprom rozbudowuje sieć gazociągową na terytorium Rosji, która ma umożliwić przesyłanie rosyjskiego gazu przez nowe nitki Nord Streamu oraz w ramach spółki Gascade wspólnie z niemieckim Wintershallem realizuje projekt budowy gazociągu EUGAL będącego lądowym elementem Nord Stream 2 na terytorium Niemiec⁵⁶.

Prace budowlane nad Nord Stream 2 trwają od lata 2018 roku – ułożono obecnie około 250 km gazociągu w niemieckiej i fińskiej wyłącznej strefie ekonomicznej⁵⁷. Około 20 okrętów jest zaangażowanych w budowę podmorskiej części gazociągu (między innymi, na wodach terytorialnych Niemiec: Castoro Dieci, Audacia, w wyłącznej strefie ekonomicznej Finlandii: Solitaire, Pioneering Spirit)⁵⁸. Jeszcze w 2017 roku, miała miejsce rozbudowa infrastruktury wewnętrznej w Rosji koniecznej do uruchomienia gazociągu NS2: Gazprom ukończył budowę gazociągu Bowanienkowo–Uchta 2, w 2018 roku - Uchta–Torżok 2 oraz odcinek Griazowiec–Ust-Ługa (skąd gaz będzie wprowadzany bezpośrednio do morskiej części gazociągu)⁵⁹. 5 września 2018 roku, spółka Nord Stream 2 AG zaczęła układać pierwsze rury w Zatoce Fińskiej, tym samym rozpoczynając budowę gazociągu⁶⁰. Początek budowy podmorskiego odcinka Nord Stream 2 poprzedziły zaawansowane prace przygotowawcze w morzu terytorialnym Niemiec.

Spółka wspomina już o możliwości ułożenia następnych nitek gazociągu bałtyckiego. 7 maja 2018 roku, prezes Gazpromu Aleksiej Miller dopuścił możliwość budowy Nord Stream 3 o ile będzie wzrastać zapotrzebowanie na

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ A. Łoskot-Strachota, *Nowa propozycja zmian w dyrektywie gazowej UE*, „Analizy OSW” 2018-11-23, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 09.03.2019].

⁵⁸ *Nord Stream 2 has laid over 200 kilometers of pipeline*, <https://www.nord-stream2.com/media-info/news-events>, *Pioneering Spirit started pipelay of Nord Stream 2 in Finland*, <https://www.nord-stream2.com/media-info/news-events> [odczyt: 09.01.19].

⁵⁹ A. Łoskot-Strachota, R. Bajczuk, S. Kardaś, *Nord Stream 2 dzieli Zachód*, „Komentarze OSW” 2018-06-18, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 09.03.2019].

⁶⁰ A. Łoskot-Strachota, *Początek budowy Nord Stream 2*, „Analizy OSW” 2018-09-12, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 09.03.2019].

rosyjski gaz w Europie⁶¹. O takiej możliwości mówił również pod koniec kwietnia 2018 roku, wiceprezes zarządu Gazpromu, Aleksander Miedwiediew, który uzależniał budowę nowych nitek rurociągu od tego czy Unia Europejska będzie potrzebowała więcej rosyjskiego gazu⁶².

4. Implikacje dla bezpieczeństwa energetycznego UE

Zgodnie z deklaracją Komisji Europejskiej, „Nord Stream 2 nie przyczyni się do osiągnięcia zapisanych w dokumentach o Unii Energetycznej celów dywersyfikacji źródeł, szlaków lub dostawców na rynek UE, lecz będzie miał efekt odwrotny oraz że stanowi ryzyko dla stabilności dostaw przez istniejące szlaki, w tym przez Ukrainę”⁶³.

W 2015 r., w ramach rozpoczętego dwa lata wcześniej śledztwa antymonopolowego, Komisja Europejska stwierdziła liczne nadużycia Gazpromu wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej⁶⁴. Testy odporności rynku UE wykazały, że w razie zakłócenia rosyjskiego eksportu, państwa uzależnione od surowców z tego państwa odczują to szczególnie mocno ze względu na zbyt słabe połączenia z rynkami zachodnioeuropejskimi. Budowa Nord Stream 2 „nie tylko nie zmienia tego stanu rzeczy, ale wręcz utrwali podziały wśród państw europejskich”⁶⁵.

21 listopada 2018 roku przedstawiona została przez prezydentkę austriacką w Radzie UE propozycja zmian w dyrektywie gazowej UE 2009/73/EC. Wersja zaproponowana przez prezydentkę wprowadza pojęcie gazociągów przesyłowych do lub z państw trzecich istotnych dla rynku wewnętrznego (*gas transmission lines of an internal market dimension*) i zapewnia objęcie ich prawem UE⁶⁶. Gazociągi istotne dla rynku wewnętrznego zostały zdefiniowane jako „gazociągi, które przechodzą przez lub biegną po linii granicy pomiędzy krajem członkowskim UE a krajem trzecim i znajdują się na specjalnej liście”⁶⁷. Lista takiej in-

⁶¹ P. Stępiński, *Nord Stream 3? Najpierw Gazprom wypije piwo, które nawarzył*, <http://biznesalert.pl/nord-stream-3/>, 8 maja, 2018.[odczyt: 02.01.19].

⁶² Tamże.

⁶³ Cyt. za: A. Łoskot-Strachota, *Starania Komisji Europejskiej o mandat do rozmów z Rosją o Nord Stream 2*, „Analizy OSW” 2017-06-28, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 08.03.2019].

⁶⁴ A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, *Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim...*, s. 15; z badań wynika, że do 2006 r. zanotowano co najmniej 55 incydentów związanych z dostawami ropy i gazu przez Rosję (odcienienia dostaw, groźby, nierynkowe ceny służące szantażowi, wrogie przejęcia).

⁶⁵ Cyt. za: A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, *Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim...*, s. 15.

⁶⁶ A. Łoskot-Strachota, *Nowa propozycja zmian w dyrektywie gazowej UE*, „Analizy OSW” 2018-11-23, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje> [odczyt: 09.03.2019].

⁶⁷ Cyt. za: Tamże.

frastruktury miałyby dopiero zostać stworzona przez Komisję Europejską, po uprzednim przeprowadzeniu dogłębnych konsultacji na różnych poziomach. Pierwotna wersja nowelizacji dyrektywy gazowej została zaproponowana przez Komisję Europejską w listopadzie 2017 roku i miała służyć ujednocznieniu interpretacji prawa UE i zakresu jego stosowania oraz zagwarantowaniu, by było ono stosowane także do infrastruktury gazowej przebiegającej przez morskie terytoria Unii Europejskiej⁶⁸. Zaproponowane nowe pojęcie gazociągów przesyłowych z/do państw trzecich istotnych dla rynku wewnętrznego, konieczność ich zdefiniowania, zidentyfikowania i dogłębnego przekonsultowania ich na wielu poziomach stwarzałyby możliwość znacznego przeciągania procesu prac nad dyrektywą przez wszystkie strony niechętne jej szybkiemu wejściu w życie, co będzie skutkowało nieuwzględnieniem w tej koncepcji NS2⁶⁹. Nawet gdyby udało się prace te zakończyć, to zdaniem Agaty Łoskot-Strachoty, „zaproponowana została opcja przyznawania derogacji gazociągom znajdującym się w budowie w chwili wejścia w życie nowelizacji. Wreszcie propozycja przewiduje możliwość wyłączeń dla wszystkich gazociągów istniejących przed datą wejścia w życie dyrektywy (w tym dla Nord Stream 1)”⁷⁰.

Unia Europejska rozpoczęła formalne starania o mandat do rozmów z Rosją o reżimie prawnym rurociągu Nord Stream 2 dnia 26 czerwca 2017 roku na posiedzeniu Rady ds. Transportu, Telekomunikacji i Energii⁷¹. Komisja Europejska tłumaczy podjęte działania dążeniem do tego, by projekt „nie powstawał w niepewnej sytuacji prawnej oraz chęcią zapewnienia pełnego zastosowania prawa unijnego do jego części lądowych”⁷². Oprócz tego, Komisja zadeklarowała, by ramy prawne dla Nord Stream 2 (morskiej części gazociągu) uwzględniały fundamentalne zasady wynikające z prawa energetycznego UE i prawa międzynarodowego, w tym przede wszystkim:

- transparentności operatorów planowanego gazociągu,
- niedyskryminacyjnych taryf przesyłowych,
- odpowiedniego poziomu dostępu strony trzeciej do planowanego gazociągu,

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ A. Łoskot-Strachota, *Starania Komisji Europejskiej o mandat do rozmów z Rosją o Nord Stream 2*.

⁷² Cyt. za: Tamże.

- oddzielenia czynności dostawczych od przesyłowych⁷³.

W trakcie dyskusji o mandacie 26 czerwca 2017 roku, głos zabrali ministrowie energetyki państw członkowskich UE⁷⁴. Przeważająca większość biorących udział w dyskusji opowiedziała się za udzieleniem KE mandatu do rozmów z Rosją o Nord Stream 2, jednakże pomiędzy państwami uczestniczącymi w dyskusji istnieją zasadnicze różnice dotyczące tego, jak mandat miałby wyglądać⁷⁵. Piętnaście państw członkowskich nie zabrało głosu w trakcie rozmów o NS2, w tym popierające projekt Niemcy, Austria, Francja i Holandia⁷⁶. O mocniejszy mandat KE zabiegał jeszcze przed jego przyjęciem przez kolegium komisarzy przewodniczący Rady Europejskiej Donald Tusk, który apelował, by KE „dążyła do zastosowania do projektu w pełni zarówno unijnego prawa energetycznego, jak i celów politycznych”⁷⁷. Komisarz ds. unii energetycznej Maroš Šefčovič przyznał, że „Nord Stream 2 wpływałby na całą architekturę sieci gazociągowych w Europie, miałby potencjalnie negatywny wpływ na sytuację w państwach Europy Środkowej i bardzo zły na sytuację na Ukrainie”⁷⁸.

Zwolennicy projektu – przede wszystkim Niemcy, ale też Austria, Francja czy Holandia – widzą w nim przedsięwzięcie przede wszystkim biznesowe, a we „wzmocnieniu relacji gazowych UE z Rosją instrument ułatwiający współpracę i odbudowę zarówno zaufania, jak i dobrych stosunków politycznych”⁷⁹. Jednocześnie przeciwnicy projektu – Polska, państwa bałtyckie, Słowacja, Dania, ostatnio również Wielka Brytania – twierdzą, że budowa gazociągu zagraża nie tylko interesom energetycznym tych państw, ale jest też wyzwaniem dla ogólnoeuropejskiego bezpieczeństwa energetycznego, a zwłaszcza polityki dywersyfikacji dostaw⁸⁰.

Działania KE związane z dążeniem do rozpoczęcia rozmów z Rosją o reżimie prawnym Nord Stream 2 pokazują głębokie podziały wewnątrz tej organizacji na tym polu. Pokazują też, że brak jest na razie możliwości do zaak-

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Cyt. za: Tamże.

⁷⁸ Cyt. za: Tamże.

⁷⁹ A. Łoskot-Strachota, R. Bajczuk, S. Kardaś, *Nord Stream 2 dzieli Zachód...* op. cit; Przeciw mandatowi i specjalnemu reżimowi prawnemu dla Nord Stream 2 wypowiedziało się w liście do przewodniczącego KE Jeana-Claude'a Junckera sześciu europejskich operatorów systemów przesyłowych działających: na rynku austriackim Gas Connect, czeskim Net4Gas oraz niemieckim: Fluxys, Gascade, Gasunie i ONTRAS; A. Łoskot-Strachota, *Starania Komisji Europejskiej o mandat do rozmów z Rosją o Nord Stream 2*.

⁸⁰ Tamże.

ceptowania przez wszystkie państwa członkowskie formuły rozmów o projekcie na poziomie politycznym⁸¹. Podczas gdy Niemcy, Austria i Holandia reprezentują podejście komercyjne, Polska, państwa bałtyckie, Dania oraz USA łączą projekt także z kwestiami szeroko pojętego bezpieczeństwa narodowego⁸². Konflikt o Nord Stream 2 wpisuje się również w dyskusję o przyszły kształt rynku gazu w Europie, rolę poszczególnych dostawców zewnętrznych (głównie Rosji, ale w coraz większej mierze także USA) oraz koncernów, w tym Gazpromu i jego europejskich partnerów.

Kwestia Nord Stream 2 stała się poważnym wyzwaniem dla spójności UE⁸³. Projekt zdołał bowiem nie tylko poróżnić państwa członkowskie Unii Europejskiej, ale stał się również źródłem rosnącego napięcia w stosunkach transatlantyckich (spór pomiędzy USA i Niemcami)⁸⁴. Gazociągowi Nord Stream 2 przeciwna jest Komisja Europejska ze względu na jego potencjalnie szkodliwy wpływ na bezpieczeństwo dostaw, konkurencyjność i integrację rynku gazu, niejasne umocowanie prawne, a także ze względu na podziały polityczne, jakie projekt już generuje w UE.

5. Uwagi końcowe

Rosja próbuje wykorzystywać dostawy energii do wywierania presji politycznej i tworzenia podziałów wśród państw NATO i UE⁸⁵. Narzędzie to jest jednak, zgodnie z raportem Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych i Norweskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych: „wykorzystywane w całkiem inny sposób wobec byłych republik ZSRR i nowych państw członkowskich NATO, a w inny wobec państw Europy Zachodniej, które wydają się partnerami niezbędnymi do rozwoju Rosji w długiej perspektywie”⁸⁶.

Rola Niemiec jest w tym kontekście kluczowa. Budowa Nord Stream 2 (o mocy przesyłowej 55 mld m³) oznacza znaczący wzrost uzależnienia Niemiec od dostaw rosyjskiego gazu. Obecnie Niemcy importują z Rosji ok. 50 mld m³ rocznie⁸⁷. Zachodnie firmy w zamian za dostęp do rosyjskiego rynku są rów-

⁸¹ Tamże.

⁸² A. Łoskot-Strachota, R. Bajczuk, S. Kardaś, *Nord Stream 2 dzieli Zachód*.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, *Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim...*, s. 17.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ Tamże, s. 18.

nież do pewnego stopnia gotowe akceptować nieprzejrzyste umowy i ugruntowywać panujący w Rosji korupcyjny system polityczny, a nawet omijać sankcje narzucone temu państwu po nielegalnej aneksji Krymu⁸⁸.

Budowa gazociągów Nord Stream 1 oraz 2 do Niemiec jest elementem szerszego strategicznego zbliżenia rosyjsko-niemieckiego na płaszczyźnie energetycznej: spółki obydwu państw kupują bowiem wzajemnie swoje aktywa, a niemieckie koncerny uzyskują udziały w rosyjskich złożach⁸⁹. Co więcej, przyjmuje się, że głównym atutem Rosji jako eksportera jest atrakcyjna cena gazu, wynikająca m.in. z bliskości geograficznej europejskiego rynku zbytu i istnienia infrastruktury przesyłowej⁹⁰.

⁸⁸ Przykładem może być Siemens, którego turbiny gazowe, sprzedane Rosji, zostały przez spółkę państwowego Rostec nielegalnie dostarczone na Krym – ze złamaniem międzynarodowych sankcji, mających być sygnałem determinacji Zachodu wobec polityki Rosji: A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, *Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim...*, s. 18.

⁸⁹ A. Gawlikowska-Fyk, M. Terlikowski, *Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim...*, s. 14.

⁹⁰ Tamże.

Bibliografia

Bajczuk R., Kardaś S., *Antymonopolowe problemy projektu Nord Stream 2*, „Analizy OSW” 2016-08-24, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje>.

Bryc A., *Rosja w XXI wieku. Gracz światowy czy koniec gry?*, Warszawa 2008.

Cohen A., *Russia: the flawed energy superpower*, w: *Energy Security Challenges for 21st Century*, red. G. Luft, A. Korin, Santa Barbara 2009.

Ćwiek-Karpowicz J., *Polityka energetyczna Rosji – szanse i wyzwania dla Polski i Unii Europejskiej*, Warszawa 2011.

Fredholm M, *Globalization and Eurasia's energy sector*, „The Journal of Central Asian Studies” 2011, vol. 20.

Gawlikowska – Fyk A., Gruszczyński W., Nowak Z., *Pakiet gazowy: kolejny etap starań o wzmocnienie odporności energetycznej UE*, „Biuletyn PISM” 2016, nr 9.

Gawlikowska-Fyk A., Terlikowski M., *Energia i obronność w regionie nordycko – bałtyckim*, Warszawa 2018.

Gotkowska J., Szymański P., *Nordycy wobec Nord Stream 2 – między sceptycyzmem a neutralnością*, „Komentarze OSW” 2016-10-12, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje>.

Kaveshnikov N., *The issue of energy security In relations between Russia and the European Union*, „European security” 2010, t. 19, nr 4.

Łoskot-Strachota A., *Nowa propozycja zmian w dyrektywie gazowej UE*, „Analizy OSW” 2018-11-23, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje>.

Łoskot-Strachota A., *Początek budowy Nord Stream 2*, „Analizy OSW” 2018-09-12, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje>.

Łoskot-Strachota A., *Starania Komisji Europejskiej o mandat do rozmów z Rosją o Nord Stream 2*, „Analizy OSW” 2017-06-28, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje>.

Łoskot-Strachota A., Bajczuk R., Kardaś S., *Nord Stream 2 dzieli Zachód*, „Komentarze OSW” 2018-06-18, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje>.

Misiągiewicz J., *Bezpieczeństwo energetyczne współczesnych państw Europy Wschodniej*, w: *Europa Środkowo - wschodnia w procesie transformacji i integracji. Wymiar bezpieczeństwa*, red. H. Chałupczak, M. Pietraś, J. Misiągiewicz, Zamość 2016.

Misiągiewicz J., *Oil and gas pipeline infrastructure and its significance for the international relations in Eastern Europe*, w: *New Technologies as a factor of international relations*, red. K. Mojska, M. Szkarłat, Cambridge 2016.

Pietraś M., Misiągiewicz J., red., *Bezpieczeństwo energetyczne we współczesnych stosunkach międzynarodowych. Wyzwania, zagrożenia, perspektywy. Energy security in the contemporary international relations. Challenges, threats, perspectives*, Lublin 2017.

Poussenkova N., *The Global Expansion of Russia's Energy Giants*, „Journal of International Affairs” 2010, t. 63, nr 2.

Stępiński P., *Nord Stream 3? Najpierw Gazprom wypije piwo, które nawarzył*, <http://biznesalert.pl/nord-stream-3/>, 8 maja, 2018.

Stępiński P., *USA: Sankcje wobec Nord Stream 2 zależne od tranzytu przez Ukrainę*, <http://biznesalert.pl/usa-sankcje-nord-stream-2-ukraina/> 17 września, 2018.

Szymański P., *Nord Stream 2: duńska gra na czas*, „Analizy OSW” 2017-12-06, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje>.

Wyciszkievicz E., *Rosyjski sektor naftowo – gazowy – uwarunkowania wewnętrzne i perspektywy rozwoju*, w: *Geopolityka Rurociągów. Współzależność energetyczna a stosunki międzypaństwowe na obszarze postsowieckim*, red. E Wyciszkievicz, Warszawa 2008.